

UOT 327; 94(479.24)

S.R.Mustafayeva

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
mustafayeva.seadet.sm@gmail.com

RUSIYA VƏ TÜRKIYƏNİN CƏNUBİ QAFQAZDA NÜFUZ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN YERİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Rusiya Federasiyası, Türkiyə Cümhuriyyəti, Azərbaycan Respublikası, Dağlıq Qarabağ, Azərbaycanın enerji strategiyası, Bakı-Ceyhan, Lyukoyl*

Məqalədə iki qitənin qovşağında əlverişli geostrateji məkanda yerləşməklə dünya və region dövlətlərinin daim maraq dairəsində olan Azərbaycanın şimal qonşusu Rusiya və cənub qonşusu Türkiyə ilə münasibətlərinin tarixi haqqında qısa məlumat verilmişdir. Belə ki, hər iki dövlətin Cənubi Qafqaza olan maraqları və bu maraqlar fonunda Azərbaycanın yeri, bu dövlətlərin Azərbaycanda nüfuz dairələrini gücləndirmək istiqamətindəki mübarizələri daima güclənməklə XX yüzilliyin sonlarında Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi dünya birliyi tərəfindən qəti olaraq tanınmasından sonra da davam etmiş və etməkdədir.

Qeyd etməliyə ki, məqalədə bu mübarizənin gedişatı və onun nəticələri haqqında konkret və faktiki materiallar verilərək Rusiyanın və Türkiyənin Azərbaycana yönəlik məqsədləri və mövqeləri faktiki materiallar əsasında aydınlığı ilə təsdiqlənmişdir.

C.P.Мустафаева

О РОЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА В БОРЬБЕ РОССИИ И ТУРЦИИ ЗА ВЛИЯНИЕ НА ЮЖНОМ КAVKAZE

Ключевые слова: *Российская Федерация, Турецкая Республика, Азербайджанская Республика, Нагорный Карабах, энергетическая стратегия Азербайджана, Баку-Джейхан, Лукойл*

В статье даётся краткий обзор истории отношений Азербайджана, расположенный в выгодном геостратегическом месте на стыке двух континентов, с северным соседом Россией и южным соседом Турцией, которые всегда находились в центре внимания государств мира и региона. Таким образом, интересы обеих стран по отношению к Южному Кавказу и место Азербайджана на фоне этих интересов, борьба этих стран за укрепление своих сфер влияния в Азербайджане всегда были и будут признаны мировым сообществом как независимое государство к концу двадцатого века.

Следует отметить, что в статье приводятся конкретные и фактические материалы о ходе этой борьбы и ее результатах, а также четко подтверждаются

цели и позиции России и Турции в отношении Азербайджана на основе фактических материалов.

S.R.Mustaphayeva

ABOUT THE ROLE OF AZERBAIJAN IN THE STRUGGLE OF RUSSIA AND TURKEY FOR INFLUENCE IN THE SOUTH CAUCASUS

Keywords: *Russian Federation, Republic of Turkey, Azerbaijan Republic, Nagorno-Karabakh, Energy strategy of Azerbaijan, Baku-Ceyhan, Lukoil*

The article gives a brief overview of the history of relations between Russia and Turkey's southern neighbor, which is in the constant interest of world and regional states located at the intersection of two continents and in a favorable geostrategic space. Thus, the interests of both countries in relation to the South Caucasus and the place of Azerbaijan against the background of these interests have always been and will be recognized by the world community as an independent state by the end of the twentieth century. It should be noted that the article provides specific and factual information about the course of the struggle and its consequences the goals and positions of Russia and Turkey in relation to Azerbaijan are confirmed by factual material.

Giriş

XX əsrdə iki dəfə özünün müstəqilliyini bərpa edib dünya siyasətinə suveren dövlət kimi qoşulmuş Azərbaycan özünün geostrategiyası və geosiyasi mövqeyinə görə regionun və dünyanın aparıcı dövlətlərinin daim maraq dairəsində olmuşdur. SSRİ-nin dağılması və dünyada mövcud olan iki qütblü quruluşlara son qoyulması ilə Azərbaycan Avrasiya məkanında əhəmiyyətli geosiyasi məkana çevrildi. Belə ki, Qafqaz regionu, əsasən də Azərbaycan, Rusiya, Türkiyə, İran və Qərbin aparıcı dövlətlərinin nüfuz dairəsi uğrunda mübarizə çərçivəsində yeni geostrateji maraq dairəsinə çevrildi. İki qitənin (Avropa və Asiyanın) qovşağında yerləşmiş, zəngin yerüstü və yeraltı ehtiyatlara malik, ən əsası isə coğrafi cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşmiş Azərbaycanda gedən proseslər təbii ki, dünyanın aparıcı dövlətlərinin diqqətindən kənarda qala bilməzdi. Məhz elə bu vaxt Qərb dövlətlərinin və Türkiyənin regionda, əsasən də Azərbaycanda fəallaşması regionun aparıcı dövləti olan və əsrlərlə eyni siyasi və iqtisadi quruluşu paylaşan Rusiyanın kəskin etirazına səbəb olmuşdur.

Soyuq müharibənin başa çatması və sosialist sisteminin çökməsi bütün dünyada olduğu kimi, regionda yeni siyasi şəraitin yaranmasına səbəb olmuşdur. Yəni qloballaşma prosesinin gücləndiyi bir zamanda dünyanın aparıcı dövlətlərinin, eləcə də Rusiya və Türkiyənin maraqlarının kəsişdiyi Azərbaycanda bu dövlətlərin xarici siyasətində xüsusi yerə malik olmuşdur. Və

qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Türkiyənin strateji maraqları Rusiyanın alternativ maraqları ilə demək olar ki, bütün sahələr üzrə toqquşurdu. O da gizlin deyildir ki, bir sıra faktorlar baxımından Azərbaycan dövləti və ictimaiyyəti Rusiya ilə də hərtərəfli münasibətləri inkişaf etdirməyə maraqlı olmuşdur. Rusiya isə bölgədə özünün strateji əhəmiyyətini artırmaq üçün iqtisadi və hərbi potensialından istifadə edərək regional gücə çevrilmək və bununla da özünü Qərbin texnoloji asılılığından və təsirindən qismən də azad etmək istəyirdi. Odur ki, Rusiya Azərbaycanı özünün nüfuz dairəsindən kənarda saxlamaq fikrində olmamışdır.

Azərbaycanda strateji maraqları güclü olan dövlətlərdən biri də Türkiyə olmuşdur. Türkiyə Azərbaycana beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində bəzi yardımlar göstərərək onun təbii sərvətləri hesabına özünün yanacaq problemlərini həll etməyə, Qərb dövlətlərinə məxsus neft şirkətlərinin iştirakı ilə çıxarılan neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün çəkiləcək tranzit boru xəttinin öz ərazisindən keçməsinə çalışaraq bu kəməri istənilən zaman Qərb dövlətlərinə siyasi təsir vasitəsi kimi əlində saxlamaqla özünün strateji əhəmiyyətini artırmağa və Azərbaycan vasitəsilə Orta Asiyaya çıxmağa çalışmışdır.

1. XX əsrdə Rusiya və Türkiyə* arasında münasibətlərə qısa baxış

Birinci dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsində Osmanlı-Rusiya savaşı getsə də, SSRİ-nin formalaşması və Türkiyə Cümhuriyyətinin əsasının qoyulmasından sonra bu iki dövlət arasında münasibətlər yeni əməkdaşlıq və tərəfdaşlıq mərhələsinə qədəm qoymuşdur. 1921-ci ildə iki dövlət arasında “Dostluq və bitərəflik haqqında” bağlanmış müqavilə [6, s.28] İkinci dünya müharibəsinədək olan münasibətləri tənzimləmişdir. Yəni Moskva ilə Ankara qarşılıqlı anlaşmaya üstünlük verməyə başlamışlar. Müqavilə bağlanarkən Türkiyəli diplomatlar Ankarada Azərbaycan nümayəndəliyinin təşkil edilməsi məsələsini müzakirəyə çıxarmışdılar. Lakin hər vəchlə qarşısının alınmasına çalışanlar olsa da bu məsələ qismən də olsa həll olunmuş və İ.Əbilov 1921-ci ilin iyun ayında Ankara hökuməti yanında Azərbaycanın diplomatik-səlahiyyətli nümayəndəsi təyin olunmuşdur [2, v.87]. Lakin İkinci dünya müharibəsi ərəfəsində SSRİ-nin bir sıra tələbləri – Bosfor və Dardanel boğazlarında hərbi baza yaratmaq və Şərqi Avropada torpaq istəkləri irəli sürməsi ilə Türkiyə ilə olan isti münasibətlərin sona çatması prosesi baş vermişdir.

“Soyuq müharibə” zamanında Türkiyənin Qərbin yanında yer alması, eləcə də “Marşall planı”, “Trumen doktrinası” çərçivəsində yardımlar alması və NATO-ya üzv qəbul edilməsi bu ölkə ilə SSRİ-nin fərqli siyasi qütblərdə yer

* 1923-cü ilədək Osmanlı imperiyası olmuşdur.

almasına səbəb olmuşdur. Və qeyd etməliyik ki, məhz həmin dövrdə Sovet İttifaqının hansısa çevriliş, yaxud da inqilab yolu ilə Türkiyəni ələ keçirmək niyyətində olmasına dair məlumatlar da yayılmışdır. Həmin məlumatlar isə Qərbi, xüsusilə də NATO-nu Türkiyəni qorumaq üçün müəyyən addımlar atmağa məcbur etmişdir [14, s.45].

XX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Şərqlə Qərb arasında etimadın yaranması, o cümlədən SSRİ-Türkiyə münasibətləri fonunda iki ölkə arasında çoxtərəfli işgüzar əlaqələrdə Azərbaycanın iştirakına da şərait yaradılmışdır. Bu vaxt dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığın yeni və o dövr üçün daha mütərəqqi forması yaranmağa başlamışdır. Eyni zamanda SSRİ-nin Türkiyə ilə əlaqələrində Azərbaycanın da iştirakı formalaşmışdır. Və sonralar bu proses getdikcə sərbəstləşərək 80-ci illərin sonlarında müstəqil xarakter almışdır [10, s.283]. Münasibətlərin mühüm formalarından olan mədəni əlaqələr Azərbaycan SSRİ-nin tərkibinə qatıldıqdan sonra məlum səbəblər üzündən çox zəif olmasına rəğmən 60-cı illərin ortalarından etibarən Sovet İttifaqının beynəlxalq əlaqələrinin fəallaşması fonunda Azərbaycan-Türkiyə mədəni əlaqələrinə də müsbət təsir göstərmişdir. Belə ki, 1964 və 1972-ci illərdə Sovet-Türkiyə mədəni əlaqələrinin genişləndirilməsi haqqında sazişlər [1, s.78] imzalanmışdır ki, bunlardan istifadə edən Azərbaycan Türkiyə ilə mədəni əlaqələrini genişləndirmək istiqamətində müəyyən işlər görmüşdür. Bu əlaqələr Azərbaycan təkrarən müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra yaradılaraq inkişaf etdirilmiş münasibətlərin təməli olmuşdur.

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra isə Rusiya ilə Türkiyə arasındakı qarşılıqlı münasibətlər daha çox strateji rəqabət istiqamətində irəliləmişdir. Hər iki dövlət geostrateji baxımdan üstünlüklər gətirəcək bölgələrdə strateji balans və təhlükəsizlik sistemi yaratmaq, bununla da özlərinin mövqelərini möhkəmləndirmək istiqamətində “fəaliyyət” yarışını aparmışlar. Lakin münasibətlərdə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq ştrixlərinə də rast gəlinməkdədir. Belə ki, Türkiyə Rusiya üçün Yaxın Şərq və “isti dənizlərə” çıxmaq, eləcə də iqtisadi-siyasi baxımdan tranzit üstünlükləri qazanmaq baxımından mühüm önəm kəsb etmişdirsə, Kreml isə Ankara üçün enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, Qafqaz bölgəsi və Xəzər hövzəsində strateji baxımdan əhəmiyyətli əməkdaşlıq perspektivi vəd etmişdir.

2. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində “Dağlıq Qarabağ problemi”nin yeri

SSRİ-nin tənəzzülü və bu dövlətin tərkibindəki respublikalarda milli gərginliyin güclənməsi siyasi sabitsizlik və millətlərarası qarşıdurmalarla müşayiət olunurdu. Bu gərginlik ocaqları içərisində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi özünün intensivliyi və uzunömürlüliyü ilə fərqlənməkdədir. Münaqişənin ilk dövrlərindən dünya dövlətləri içərisində Rusiya və Türkiyə bu münaqişə ilə

daha yaxından maraqlanmışdır. Hətta bu məsələ həmin dövlətlərin tədqiqatlarının əsərlərində də öz əksini tapmışdır. Belə ki, rusiyalı müəlliflərdən A.Zverev [16, s.278], D.Terninin [17] əsərlərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi məsələsinə dair dünya dövlətlərinin, xüsusən də Rusiya və Türkiyənin mövqeyi və bu problemin həlli istiqamətində həmin dövlətlərin apardıqları siyasət təhlil edilərək öz əksini tapmışdır. S.Çerniyavskinin əsərində [18] isə XX əsrin 90-cı illərində Azərbaycanlı xarici siyasətinə tarixi-xronoloji baxımdan yanaşılmaqla, orada gedən geosiyasi proseslər təhlil edilmiş, Rusiyanın ABŞ, İran və Türkiyə ilə münasibətlərində Azərbaycanın yeri məsələsi öz əksini tapmışdır.

Türkiyəli tədqiqatçılardan olan Mehmet Sarayın [9], Ali Faik Demirin [5], T.Çiloğlunun [8] yazmış olduqları tədqiqat əsərlərində də Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələləri tarixinə geniş yer verilmişdir.

Yuxarıda göstərilən əsərlərdə qeyd olunmuşdur ki, Rusiyanın və Türkiyənin Dağlıq Qarabağ məsələsinin dinc və siyasi vasitələrlə həlli uğrunda fəaliyyətləri həmişə Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi və xalqı tərəfindən təqdirə qarşılanmışdır. Münaqişənin ilk vaxtlarında bu dövlətlər regionda formalaşmaqda olan təhlükə ocaqlarının ləğv edilməsi üçün birgə müəyyən tədbirlər planı üzərində işləmişlər. Belə ki, 1993-cü ilin mart ayında Türkiyənin Xarici İşlər naziri H.Çətin Bakıya rəsmi səfərə gəlməzdən əvvəl rusiyalı həmkarı A.Kozirevlə görüşmüş və problemin dinc yolla həlli mexanizminin hazırlanmasına dair mövqelərini müəyyənləşdirmişlər. Türkiyənin Xarici İşlər naziri Bakıda olarkən keçirdiyi mətbuat konfransında qeyd etmişdir ki, Rusiya da Dağlıq Qarabağın əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu qəbul edir və Ermənistan qoşunlarının oradan çıxarılmasını istəyir [4]. Hətta Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti S.Dəmirəl və Rusiya Federasiyasının prezidenti B.Yeltsin problemin beynəlxalq normalar çərçivəsində həlli istiqamətində müzakirələr aparmalı olduqlarını qərara almış, öz nüfuzlarından istifadə edərək Ermənistanın beynəlxalq hüquq normalarına hörmət etməsini və işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarından çıxmasını bildirmişlər. Hətta tərəflər münaqişənin həlli istiqamətində vasitəçi olmalarına da razılıq vermişlər.

Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi hakimiyyətinə gəlişi ilə ölkənin xarici siyasət kursunun dəyişməsi dünya dövlətlərinin, eləcə də regionun aparıcı dövlətləri olan Rusiya və Türkiyənin Azərbaycana olan münasibətlərində də ciddi dəyişiklik oldu. Bundan sonra hər iki dövlət Dağlıq Qarabağ məsələsinin həllində haqqın tərəfində olacaqlarını bəyan etmişlər.

3. Azərbaycanın enerji strategiyası Rusiya-Türkiyə münasibətlərində

Rusiya-Türkiyə münasibətlərində enerji mövzusu həm əməkdaşlıq, həm də rəqabət xarakterli olmuşdur. Bu münasibətlərdə əməkdaşlıq motivini dəstəkləyən nümunələr 1984-cü ildə SSRİ-nin Türkiyə ilə qaz və 1997-ci ildə isə “Mavi Axın” kəməri müqaviləsidir. Bundan əlavə “Cənub Axını” layihəsi

və bəzən də gündəmə gələn, lakin Türkiyə-İsrail münasibətlərinin pisləşməsi ilə, hazırda o qədər də aktual olmayan “Mavi Axın-2” layihələri bu sıradan sayıla bilər. Rusiya ilə Türkiyə arasında enerji əməkdaşlığının ən mühüm nümunələrindən biri kimi Azərbaycanın enerji strategiyası üzərində quruluşu və inkişaf etdirilmədə olan əməkdaşlıqlarını qeyd etmək olar.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Rusiya ilə Türkiyə arasında enerji sahəsindəki əməkdaşlıq Azərbaycan üçün də müəyyən risklər və fürsətlər ortaya qoymuşdur. Risklər baxımından bu enerji əməkdaşlığı Azərbaycanın Avropa bazarlarını hədəfləyən enerji layihələri üçün “Cənub Axını” və ya bu gün gündəmdə olan “Türk Axını” layihəsi nümunəsində alternativ təşkil edir. Bu əməkdaşlığın İsrailə qaz verməsini nəzərdə tutan “Mavi Axın-2” ilə yeni istiqamət qazanmasının gündəmə gəlmə riski var və bu da Azərbaycan üçün yeni rəqib layihə mənasını daşımaqdadır. Fırsətlər baxımından isə iki məqamı göstərmək olar. Birincisi, Rusiyanın Türkiyə ilə enerji əməkdaşlığı Azərbaycanın Türkiyə ilə həyata keçirəcəyi layihələrə dair Rusiyanın təzyiqlərinin azalması imkanı yaranmışdır, ikincisi isə Azərbaycanın beynəlxalq aləmə integrasiyası məsələsini sürətləndirmişdir.

Azərbaycanın enerji strategiyasına münasibətdə Rusiya və Türkiyə dövlətlərinin mövqeyi məsələsi də hər iki ölkə tarixçilərinin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Rusiyalı tarixçilərdən K.Hacıyevin [13], A.Duginin [15] və b. əsərlərində Rusiyanın Qafqaz və Azərbaycan siyasəti geosiyasi, geoiqtisadi və geotarixi nöqteyi-nəzərdən ətraflı şəkildə təhlil edilir.

Türkiyəli tarixçilərdən olan O.Arasın tədqiqat əsərində [7] Azərbaycanın neft strategiyası və iqtisadi imkanlarından, gələcəkdəki iqtisadi potensialından söhbət açılır. S.Yanar isə Rusiya-Türkiyə münasibətlərinə həsr etmiş əsərində [11] bu kontekstdə Qafqazın və Azərbaycanın yeri, bu iki dövlətin regiondakı nüfuz uğrunda tarixi mübarizəsi, geosiyasi hədəfləri və digər məsələlər təhlil edilir.

Təqdim edilmiş bu əsərlərdə əsas məqsəd XX əsrin 90-cı illərində Rusiya və Türkiyənin Qafqazda, xüsusilə də Azərbaycanda formalaşmış strateji maraqları, nüfuz dairələrinə dair elmi-siyasi və nəzəri konsepsiyaların kompleks şəkildə sistemli tədqiqinə imkan verir. Və ilk dəfə olaraq Rusiya və Türkiyənin Xəzər regionunun təbii ehtiyatlarının işlənməsi və istismarında Neft Konsorsiumunun yaranması istiqamətində göstəridikləri fəaliyyət vəhdət halında və sıx əlaqədə təqdim edilmişdir. Bu konsorsiumun Azərbaycan üçün siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti konkret dəlillər və statistik göstəricilərlə əsaslandırılmışdır. Onun Azərbaycan diplomatiyasına iri dövlətlərlə bərabərhüquqlu münasibətlər yaratmaqda, onları müxtəlif səviyyələrdə Azərbaycanın milli mənafeyinə uyğun qərarlar qəbul etməyə sövq etməkdə hansı manevr imkanları yaratdığı elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Nəticə

Müasir qloballaşma dövründə Rusiya və Türkiyə münasibətləri demək olar ki, Avrasiyada yaxın əməkdaşlıq üzərində qurularaq regionun təhlükəsizliyinə xidmət etməkdədir. Düzdür, bu dövlətlər öz aralarında yüksək səviyyəli əməkdaşlıq qurmuş olsalar da, hər bir dövlət özünün milli maraqlarını öz fəaliyyətlərində əsas prioritet kimi göstərirlər. Və hətta onu göstərmək olar ki, müasir dövrdə Rusiya və Türkiyə münasibətləri böyük potensiala malik olmaqla Avrasiya geosiyasi məkanında perspektiv nəticələr verə biləcək faktorlarla müəyyən olunmaqdadır.

Yuxarıda göstərilmiş faktorları, tendensiyaları nəzərə alsaq, artıq Rusiya və Türkiyənin strateji əməkdaşlığının istiqamətlərini müəyyən etmək mümkündür. Bu nəticələri isə müəyyən etmək üçün həmin dövlətlərin geosiyasi maraqlarına və hər iki dövlətin fəaliyyətlərinin status və mexanizmlərinə diqqət yetirmək daha vacibdir.

Rusiya Federasiyası keçmiş SSRİ-nin davamçısı kimi çıxış etməklə Avrasiyanın əsas hissəsində mövcuddur. Odur ki, Rusiya regionda əsas güc olmaqla digər dövlətlər üzərində ciddi təzyiqlərə sahib bir ölkədir. Odur ki, Rusiya yenidən “yeni dünya düzümü” formalaşdırmağa çalışmaqdadır.

Türkiyə Respublikası isə faktiki olaraq Qafqaza, Yaxın və Orta Şərq dövlətlərinə və Şimala açılan dəhliz kimi çıxış etməkdədir. Türkiyə Aralıq dənizi akvatoriyasında yerləşməklə, Qara dəniz ətrafı dövlətlər sırasında da həlledici təsirə malikdir. Bu mövqe isə onun geostrateji əhəmiyyətini daha da artırmaqdadır. XXI əsrdə Qərbin və Avropanın enerji təhlükəsizliyi demək olar ki, Türkiyənin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu sahədə Türkiyə ilə əməkdaşlıq edən Rusiya bir sıra enerji layihələrini reallaşdırmaqla istehsal etdiyi qazı Avropa ölkələrinə çatdırmağa çalışır və Avropanın enerji bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışmaqdadır.

Daha sonra Türkiyə hərbi-siyasi blok olan NATO-nun üzvüdür. Bu faktor isə Rusiya üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Məhz Rusiya Türkiyə ilə əməkdaşlıq etməklə NATO-nun Şərqə doğru genişlənməsi prosesinin də qarşısını almağa çalışmaqdadır. Məhz bu məqsədlə Rusiya Avropada “sanitar dəhliz” yaratmağa çalışır ki, prosesə nəzarət edə bilsin.

Beləliklə, XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərindəki beynəlxalq münasibətlər sisteminə nəzər salsaq görərik ki, Rusiya və Türkiyə rəqib deyil, artıq beynəlxalq münasibətlərin bir çox sahələrində müttəfiq kimi çıxış etməyə başlamışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abdullayev M.* Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri. Bakı: Mütərcim, 1997, 110 s.
2. Azərbaycan Respublikası MDTA: F.28, siy.1, i. 68.
3. *Əhmədov Ə.X.* Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə (Türkdilli dövlətlərlə əlaqələr. XX əsrin 90-cı illəri). Bakı: Elm və təhsil, 2009, 386 s.
4. “Xalq” qəz., 17 aprel 1993-cü il
5. *Ali Faik Demir.* Türk Dış Politikası prespektivlerinden Güney Kafkasiya. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2003, 364 s.
6. *Ali Kemal Meram.* Türk-rus ilişkileri tarihi. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1969, 348 s.
7. *Aras O.N.* Azərbaycanın Hazar ekonomisi və strategisi. İstanbul: Der yayınları, 2001, 276 s.
8. *Çiloğlu T.* Rusiya Federasiyonda və Transkafkasiyada etnik çatışmalar. İstanbul: Sinatle Yayınları, 1998, 326 s.
9. *Mehmet Saray.* Yeni türk cümhuriyetleri tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1996, 348 s.
10. *Soysal İsmail.* Tarihçileri ve açıklamaları ile birlikde Türkiyenin siyasal anlaşmaları. Ankara: Biliğ, 1983, 486 s.
11. *Yanar S.* Türk-rus ilişkilerinde gizli güç: Kafkasiya. İstanbul: İQ Kültür-Sanat Yayıncılık, 2002, 276 s.
12. *Ахмедов А.Х.* Азербайджан-Турция: о некоторых принципах создания независимых экономических отношений // Гилея: (научный вестник) Национальный Педагогический Университет Украины имени М.П.Драгоманова, Киев, 2013. №78 (11), 130-132 с.
13. *Гаджиев К.С.* Геополитика Кавказа. Москва: Международные отношения, 2003, 298 с.
14. *Гасанлы Д.* СССР-Турция: полигон холодной войны. Баку, 2005, 498 с.
15. *Дугин А.Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Москва: Мыслитель Пространством, 2000, 436 с.
16. *Зверев А.* Этнические конфликты на Кавказ в 1988-1999 годах. СМ: Спорные границы на Кавказе / Под ред. Бруно Коппитерса. Москва: 1996, 278 с.
17. *Тернин Д.* Интересы безопасности и политика России в Кавказском регионе. Спорные границы на Кавказе / Под ред. Бруно Коппитерса. Москва: Весь мир, 1996, 328 с.
18. *Чернявский С.И.* Новый путь Азербайджана. Москва: Морская гвардия, 2007, 364 с.

Redaksiyaya daxil olub 17.07.2020